

Középkori zarándokjelvények és mellkereszt töredéke a Szulok-gyűjteményből

¹M. ARADI CSILLA

¹SMKH-KJH-Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály
H-7400 Kaposvár, Nagy I. tér 1., e-mail: csiaradi@freemail.hu

M. ARADI, Cs.: *Medieval pilgrim badges and a reliquary cross fragment from the Szulok collection*

Abstract: The paper deals with the 8 pilgrim badges and medals together with a reliquary cross fragment acquired by the Rippl-Rónai Museum in 2015 through the private donation of Károly Szulok.

Keywords: pilgrimage, Aachen, Maastricht, Kiev-type reliquary cross

Középkori zarándoklatok, zarándokjelvények

A 3–4. századtól a nagyobb egyházi központokban, leginkább Rómában elterjedt a keresztényüldözések vértanúinak tisztelete, sírjuknál gyakran gyűltek össze a hívek virrasztásra, imádságra. Nagy Konstantin rendelete nyomán a római vértanúk sírjai fölé memoriális bazilikák épültek, ahol a szentek vértanúsága napján összegyűltek a hívek, ahol a kultusz hely körüljárhatóságát, vagy, ha fölé épült az oltár, a sírhoz való lejutást, vagy legalább betekintést biztosítani kellett. Legtöbbször külön teret biztosítottak a napi liturgia végzésére, és a zarándokok fogadására. A 6. századra már bizonyára tömegessé váló zarándokok nagy száma 530-ban már útikönyv készítésére sarkallt (*Breviarium de Hierosolyma*). Az ereklyekultusz ezzel szemben csak a 10. századtól terjedt el. Ekkor nagyméretű monostortemplomok épültek 1-1 ismertebb ereklye őrzésére és bemutatására, ahol az oltár mögött a zarándokok részére körüljárható folyosó húzódtott, a későbbiekben kápolnakoszorúval kiegészítve. A zarándoktemplomok német típusánál a nyugati szentély kétszintes elrendezése tette lehetővé a körüljárás altemplomban őrzött ereklye látogathatóságát. A zarándoktemplomok különleges típusa volt az ún. „*casa sancta*”, Mária názáreti háza, amely a 13. századi Itáliából (loretói kápolna) kiindulva vált elterjedtté. A kis épületet nagy zarándoktemplom vette körül, hasonlóan az Assisi-beli Porziunculához (*S. Maria degli Angeli* 1569 Vignola).¹

A 11–12. században divatba jött a jeruzsálemi épületek másolatának felépítése (a Szent Sír templom utánzatai Cambraiben és Paderbornban), amelynek egyik kiemelkedő példája Bolognában valósult meg, ahol az egész városrészt Jeruzsálemként építették ki a bencések. Természetesen a saját templomuk számára is igyekeztek azokat a kiváltságokat, illetve búcsúengedélyeket megszerezni, amelyekkel az eredeti templom rendelkezett.

A középkori zarándokjelvények külföldi kutatása a 20. század közepétől indult, és az első időszakban Kurt Köster nevéhez kötődött. A német korpusz létrehozását követően a század végén a francia, a holland és az angol kutatás is felzárkózott (Denis Bruna, Brian Spencer).² Magyarországon először Endrei Walter, később Benkő Elek foglalkozott a témával. A zarándokjelvények története egészen a 12. századig visszanyúl, hiszen 1106-ból már van adatunk arról, hogy Szent Jakab kagylókat árusítottak Santiago de Compostelában. A későbbiekben ón és ólomötvözetből készült, könnyen korrodálódó, vékony lemezű öntvények terjedtek el, többségükön a felvarrást elősegítő füllel, hiszen a zarándokok nem egyszer saját ruhájukra erősítve hordták ezeket a tömegárukat, részint bizonyítva a zarándokút megtételét, és mintegy biztosítva a zarándokhely védőszentjének támogatását útjuk során (*1. ábra*). A zarándokhelyeken az öntvények számára palából vagy zsírkőből faragott öntőmintákat készítettek. A korai, 12–15. század között gyártott zarándokjelvények egyik oldalukon díszített, ruhára felvarrható kis képek voltak, míg a 15. századtól már inkább kerek érmék formájában készültek, hozzá csatlakozó fülek nélkül. A zarándokjelvények többféle méretben készültek, míg a kisebbeket ruhára, imakönybe varrták, óraskönybe tették, vagy azok öntőformájába illetve harangra, keresztelőkutakra kerültek (ld. beszercei műhely), a nagyobbakat házfalra is erősíthették.

¹ GUZSIK 2000.

² Köster, Kurt: *Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von Mittelalterliche Santiagostrassen*. Neumunster, 1983; Bruna, Denis: *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Paris, 1996; Spencer, Brian: *Pilgrim souvenirs and secular badges*. Salisbury, 1990; Hartmut, Kühne – Lambacher, Lothar – Vanja, Konrad: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter: europäische Reisemarkirungen*. Frankfurt, 2008. <http://www.pilgerzeichen.de/project/koester>, <http://www.menestrel.fr/spip.php?rubrique1057&lang=fr#1039>, <http://collections.museumoflondon.org.uk/Online/group.aspx?g=group-19998>, <http://www.kunera.nl/>, http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=CHE_RCHER&FIELD_98=DENO&VALUE_98=enseigne%20de%20p%E8lerinage%20&DOM=All&REL_SPECIFIC=3 (letöltés: 2017. november 10.)

Bár a kutatás hajlamos az összes tárgyat gyűjtőnéven zárandokjelvényként említeni, a nyakba akasztható, vagy olvasóra fűzhető, kerek formájú, brakteátaszerű reliefeket célszerű zárandokérmeként nevezni.³ Bizonyára bár olcsó árunak számították, a nagy mennyiségben való eladhatóság miatt mégis jó bevételt jelentettek, nem véletlen III. Ince pápa, a Római Szent Péter templomnak tett 1199-es adománya, amelyben öntési és egyedárusítási privilégiumot ad a Szent Péter és Szent Pál képét ábrázoló jelvényekre.⁴ Nyugat-Európa jelentősebb zárandokhelyein, a Rajna-Maas vidékén (Aachen, Köln), valamint Maastricht, Trier kegyhelyein készült zárandokjelvényeket ugyanúgy gyűjtötték, mint a római és compostelai öntvényeket. A 15–16. században a flamand miniatúrafestészet széldíszeként előszeretettel alkalmaztak zárandokérmeket, jelvényeket.

Magyarok zárandokútvonalai

Bár több adatunk van már az Árpád-korból is zárandoklatok megtételére – elég csak Álmos herceg (1107–1108) és II. András (1217) jeruzsálemi zárandokútjára gondolni –, a szélesebb néprétegeket is érintő zárandoklatok a 14–15. században terjedtek el.⁵ Miután 1018 körül Szent István megnyitotta a szárazföldi zárandokútvonalat Magyarországon keresztül, és létrehozta a zárandokszállításokat Jeruzsálemben, Rómában, Konstantinápolyban (és talán Ravennában), többek számára megteremtette a zárandoklatok lehetőségét. Az első szentté avatások nyomán (1083) kialakultak az első magyar zárandokhelyek is, főleg a székesfehérvári kegyhely, Imre és István sírja bizonyult népszerűnek.⁶ A szárazföldi zárandokút vonal Bizánc kifosztása és egyes területeinek arab kézre kerülése után, a 13. század elejétől már nem volt biztonságos, a súlypont ismét a tengerre tevődött át, amiből Bari, Marseilles és főleg Velence hajótulajdonosai profitáltak. Míg a zárandoklatok Európa többi részéhez hasonlóan kezdetben főleg az uralkodó családok tagjait és a bárói familiákat vonzotta, a 14. század elejétől a kényszer-, vagy vezeklőzárandoklatokhoz kapcsolódóan (pl. a vérontással járó bűncselekményeknél engesztelő zárandoklat megtételére kötelezték az elkövetőt, vagy akit helyettesként állítani tudott),⁷ illetve a pápa által meghirdetett szentév gyakorivá válása okán, számuk egyre nőtt. A zárandoklatok megtételének többféle oka lehetett, a kegyes zárandoklatok mellett a már említett vezeklő zárandoklatok, politikai zárandoklatok, lovagi zárandoklatok és gyógyulásért, vagy egy megholt lelki üdvéért folytatott zárandoklatok is elterjedtek.⁸ Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné több ízben tett – a vitathatatlan kegyességen kívül – politikai jellegű zárandoklatot, 1343-ban Rómába András herceg nápolyi trónöröklésének biztosítása érdekében, 1357-ben pedig IV. Károly német-római császár és felesége, Anna kíséretében Aachenbe, Marburgba és Kölnbe utazott.⁹ 1433-ban Zsigmond kíséretében is sokan zárandokoltak el Rómába a nemesség soraiból.¹⁰ A római magyar zárandokok életét 1404-től ott élő pálos szerzetesek is megkönnyítették, akik 1454-től már templommal (Santo Stefano Rotondo) is rendelkeztek az örök városban. Természetesen volt aki csak ismeretszerzés, „turisztikai” okokból kelt útra, amire Jacobus de Vitriaco 1226-ban írott sorai (Historia Hierosolymitana) is utalnak: „Néhány felvilágosult ember nem a kegyesség végett zárandokol, sokkal inkább csak kuriózumok és az újdonságok szeretete miatt. Mindössze ismeretlen országokon akarnak átutazni, megismerni a keletről keringő abszurd, túlzott történeteket.”¹¹ A zárandoklatok

3 BENKÓ 2002, 187. Egyes harangöntőmesterek bizonyos kegyhelyek jelvényeit kedvelték, a Közép-Rajna vidéki Tilman von Hackenburg mester aacheni és neussi, míg a hesseni Henne Kortrog von Homberg mester neussi és düreni jelvényeket alkalmazott. A 16. század elején készült erdélyi harangok mesterei, András és Gergely, ugyancsak 2 gyakori jelvényhez (szegekkel átütött kereszt és Szent György) ragaszkodott. A korábbi harangokon a római Vera Icon, a maastrichti Szent Servatius mellett gyakori a keresztbehelyezett pápai kulcsokat és tiarát ábrázoló jelvény is.

4 ENDREI 1982, 26–27. Compostelában a 12. században több, mint 100 bolt kínálta a jelvényeket. A nagyszámú gyártásra és eladásra példa, hogy 1466-ban a svájci Einsiedelnben 130 ezer darab zárandokjelvényt adtak el 2 hét alatt. A zárandokkedv méreteire utal egy 1496-os adat Aachenből, ekkor egy nap alatt 142 ezer zárandokot jegyeztek fel.

5 1121 előtt az almádi monostort alapító Bánd fia Atyusz mostohaanyja, Gyönyörű úrnő, 1135-ben pedig Petronilla asszony járt Jeruzsálemben, ez utóbbi házat is vásárolt a városban. Az Árpád-korban – feltehetően a csekély írott forrásoknak is betudhatóan – csekély számú zárandoklatról van ismeretünk (7 megtett és 3 tervezett szentföldi, 6 római, 1-1 compostelai és aacheni). A magyarországi zárandoklatok hazai fő forrását képezik a feldolgozott városi joganyagok és végrendeletek. Id. CSUKOVITS 2003.

6 Kálmán uralkodása idején III. Boleszláv lengyel fejedelem zárandokolt el Szent István sírjához, és Somogyváron felkereste Szent Egyed maradványait is. CSUKOVITS 2003, 9.

7 DE CEVINS 2003, 162. A felső-magyarországi bányavárosok (Selmecebánya, Besztercebánya, Körmöcbánya) mellett Buda, Sopron. A cél legtöbb esetben Aachen, Compostela vagy Róma.

8 A lovagi zárandoklatra példa Tari Lőrinc esete, aki 1411-ben először Compostelába, majd Írországba utazott, ahol bátorságáról tanúbizonyságot téve, a Szent Patrik purgatóriumának nevezett barlangba ereszkedett alá.

9 Nagy Lajos, az 1350-es jubileumi évben, Nápoly elfoglalását követően szintén elzárandokolt Rómába.

10 CSUKOVITS 2003, 191–192. Többek között a négy Marcali fiú, a Tapsonyi, Alapi, Gordovai Fancs, Osztopáni, Szakácsi család tagjai kísérték el a zárandoklatra. Ugyancsak római zárandoklatra indult György szentgyörgyi pap, akinek végrendelete körül a zárandoklat alatt bekövetkezett halála után, 1402-ben per támadt. BANDI 1986, 35.

11 PUSZTAI 2004, 424.

nem voltak olcsók, 1376–77-ben Lackfi István, erdélyi vajda szentföldi zarándoklatához két Tolna megyei faluját zálogosította el.¹² Az igazi nagy zarándokhelyek (peregrinatio maiores: Jeruzsálem, Róma, Compostela) mellett a kisebb zarándokhelyek is jelentős látogatottságnak örvendtek, Aachent Erzsébet zarándoklata és IV. Károly kápolnaalapítása óta (1367) a magyarok kedvelt helyeként tartották számon, egyes források alapján a legtöbb külföldi zarándok a magyarok sorából került ki.¹³ Különösen nagy volt az érdeklődés a hét évenként megtartott, a székesegyház szentelésének napjához (július 17.) köthető zarándoklaton, amikor mind a 4 nagy ereklyét közszemlére bocsátották.¹⁴ Ugyancsak nagy számban keresték fel a kölni kegyhelyeket a magyar zarándokok. A római zarándoklatokat 1300-tól a bizonyos időközönként megtartott szentévek rendszere tette vonzóvá, mely a kezdeti 100 évenkénti megrendezést követően 50 majd 25 évenkéntire változott.¹⁵ A 14–15. században aztán látványosan megszaporodott a kitzűzött zarándokhelyek száma, fontosakká váltak a helyi jellegű búcsújáráhelyek (Marizell, Ötting, Budaszentlőrinc, Újlak, Bába), és megjelentek a magyarországi városi zarándokházak is (Bártfa, Sopron).¹⁶ Ugyanakkor ismét felértékelődött Róma, ami a 15. század második felében már háttérbe szorította Aachen magyarországi elsőbbségét.¹⁷ A 14–15. században számos új Mária ünnep is megjelent, és ehhez kapcsolódik az is, hogy már nem egy ereklye, hanem egy kegykép vagy kegyszobor tisztelete került a középpontba. A zarándoklatok csökkenése a reformáció terjedésével és a török előrenyomulással párhuzamosan következett be.

1. ábra. Szent Anna és Szent Joachim zarándoköltözetben flamand táblaképen (Frankfurti Történelmi Múzeum, http://www.spessartprojekt.de/spessart/ausstellung/pilger_03.php):

Zarándokjelvények, zarándokérmék

A zarándokvisélet részét alkotó kalap, búcsútáska/tarisznya és zarándokbot mellett a zarándokjelvény is a megkülönböztetésüket szolgálta. A zarándokjelvények magyarországi kutatásában nagy előrelépést jelentett Benkő Eleknek az erdélyi középkori harangokon található zarándokjelvények és zarándokérmék feldolgozása.¹⁸ A zarándokjelvények azonosítása azonban a mai napig problematikus, ami nem véletlen, mivel az ismert zarándokhelyek mellett a zarándokjelvények egy része eldugott, számunkra ismeretlen zarándokhelyről származik. Azonosításukra azonban ezzel együtt szükség van, mivel ettől a magyar zarándokok által látogatott kegyhelyek bővülését remélhetjük. Ugyanakkor gondot jelent az is, hogy 1-1 zarándokhelyen a jelvények nagyszámú variánsa készült, akár egy idősíkbán is, amire utal, hogy Aachenben 1426-ban 32 bódében árusítottak érmeket.¹⁹

12 HOLL 2000, 63.

13 DE CEVINS 2003, 163; CSUKOVITS 2003, 133. Az ulmi Fater Felix Faber krónikája nyomán. Nagy Lajos a Háromkirályok kápolnában Szent István, Szent Imre és Szent László ereklyéket és gyertyatartókat helyezett el, Mária képeket adományozott és 2 magyar pap aacheni ellátásáról is döntött. Hasonló adományokat tehetett Marizell részére is, ahonnan azonban csak egy Mária kép maradt fenn. A kereszttel, zászlókkal, gyertyákkal táncolva, énekelve vonuló magyarok útiránya megegyezett az akkori kereskedelmi útvonallal: Bécs - Passau - Regensburg - Nürnberg - Frankfurt - Mainz - Koblenz - Düren - Weisweiler - Weiden városok érintésével jutottak Aachenbe. Megérkezésük után először a dómhoz vonultak és térden haladtak végig a templomon egészen Szűz Mária oltáráig. Itt ajánlották fel a gyertyáikat, amelyekre megelőzően pénzt aggattak. Egy 1533-as adat alapján a magyarok Rómában is táncolva jelentek meg. Nagy Lajos maga is elzarándokolt koronázása után Nagyváradra Szent László sírjához, Zsigmond, Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos pedig Bátát kereste fel.

14 Szűz Mária ruhája, Jézus pólyája, Keresztelő Szent János feje alatti kendő, a keresztre feszített Jézus ruhája.

15 A soproni és pozsonyi végrendeletek alapján Róma volt a zarándoklatok fő célállomása.

16 DE CEVINS 2003, 54. Rómában pl. a 15. században 1022 vendégfogadó működött. Az oltáriszentség tiszteletének előtérbe kerülése a 13. században eredményezi az eucharisztiaiával összefüggő csodák számának megnövekedését (ld. Szent Vérhez kapcsolódó zarándokhelyek előtérbe kerülése).

17 DE CEVINS 2003, 163. Az 1404–1537 közötti soproni, kolozsvári és pozsonyi végrendeletek alapján 39 esetben Rómába, és csak 17 esetben zarándokoltak Aachenbe a polgárok. A Római Szent Lélek Társulat anyakönyve is emelkedő magyar zarándoklétszámról számol be az 1480-as évektől.

18 BENKŐ 2001; BENKŐ 2002.

19 ENDREI 1982, 27.

A Szulok-gyűjtemény

Szulok Károly évtizedeken át járta Balatonföldvár és tágabb környezetét, és gyűjtötte össze a múlt emlékeit. Érdeklődése mindenre kiterjedt, az őskori kőbaltától a középkori munkaeszközökig. Nem elégedett meg a tárgyak pusztá megtalálásával, a leleteket gondosan restaurálta, ha kellett, kiegészítette. A gyűjtemény döntő részét fémleletek teszik ki, főleg vas-, bronz- és néhány ezüsttárgy és aranyozott bronztárgy. Mint Balatonföldvár lelkes polgára, az egy emberöltő alatt összegyűjtött régészeti leleteit 2015-ben a városnak adományozta. A gyűjtemény, a törvényeknek megfelelően, a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum gondozásába került. Kaposváron megkezdődött a tárgyak tisztítása és konzerválása, valamint nyilvántartásba vétele. Szulok Károly a leleteket számmal látta el, és egy külön listát állított össze, amelyben előkerülési helyüket ennek alapján feljegyezte, de a listát már nem sikerült megtalálnia, így jobbára szórványleletként kell kezelnünk az együttest.

A gyűjtemény legnagyobb részét a középkori leletek alkották, ezek közül egy kisebb szegmensét képezték a zarándokjelvények, zarándokérmek (8 darab), míg egyetlen töredéke került elő egy 11–13. század közé keltezhető, ún. kijevi típusú ereklyetartó mellkeresztnek. A Szulok-gyűjteményt megelőzően a Rippl-Rónai Múzeum csupán egyetlen középkori zarándokjelvénnyel rendelkezett, egy ón/ólom kereszt-töredékkel, mely a somogyásmon-marótpusztai ásatásból került elő.²⁰

Zarándokjelvények, zarándokérmék a Szulok-gyűjteményből

Az országos tendenciákat erősítik az aacheni Mária zarándokjelvények és a két darab maastrichti Szent Servatius püspökábrázolás, azonban ennél különlegesebb egy zarándokérem egy szent mellképével, és egy a háttérből kidomborodó Krisztus arc. A gyűjtemény talán legkülönlegesebb darabja körirattal körülvett rozettát ábrázol és feltehetően a profán érmek csoportjába sorolható.

Aacheni Mária zarándokjelvény 1.

Feltehetően a Bálványos melletti Csegéről (6. lelőhely) származik (méret: 3,5×2 centiméter) egy töredékes zarándokjelvény a 14. század első feléből (2. ábra). A lábaknál hangsúlyos, köztük vályúszerűen redőzött ruhában, két darab, háromszög alakú oromzat alatt háromkaréjos lóheredíszítéssel körülvett rozettával díszített trónuson közepén ülő Szűz Mária jobbában lilomot/liliomos jogart tart, bal oldalán hasonlóan sűrűn redőzött tunikában a gyermek Jézus áll egy párnán bal kezében glóbuszsal. Szűz Mária fején lilimos korona található. Eredetileg a házat szimbolizáló zarándokjelvény tetején gótikus fiálék sorakoztak, a wismari darabon pedig a felvarrást lehetővé tevő fül is látható.

2. ábra. Aacheni Mária zarándokjelvény a gyűjteményből és wismari (ANSORGE 2008, 222.), trieri (Trier, Landesmuseum Inv.nr. EV 93,210, <http://www.pilgerzeichen.de/search/index/dHJpZXI=/0/0/pz/3/0/0/+a->) párhuzamai

Aacheni Mária zarándokjelvény 2.

A 84. lelőhelyről származó 14. század elejéről származó zarándokjelvény töredéken Szűz Mária ovális, kerekded arca látható (3. ábra). A 2×2,5 centiméteres maradványon a profilált orr és szemek, valamint a lefelé görbülő száj és a kétoldalt kiugró orca dominál. Az arcot sűrű gyöngyszegély keretezi, akárcsak a fejet övező nimbuszt, amely az ép darab tanúsága szerint mellkasán két oldalt fátyolszerűen folytatódott.

²⁰ KÖLTŐ 2004, 238.

Az arc fölött a liliomos korona pántrésze, és annak oválisba hajló kerek drágakősor foglalat ábrázolása még részben látható. A zarándokjelvény ép darabja a paderborni piactéri ásatás során került elő. Mária hosszú, redőzött ruhában, szétterpesztett lábakkal egy, az oldalán esztergált, a láb- és az ülőrészen rácshálós díszű trónuson ül, jobbában országalmát tart, koronáját egy frontális és két oldalnézetű liliom díszíti. A ruha lábainál vályúszerűen redőzött. A trónus jobb oldalán Gábrriel arkangyal kezében attribútumával (kard?), míg baloldalon keresztnimbuszsal övezve, díszes ruhában a gyermek Jézus áll. A rögzítést szolgáló fülek a trónushoz csatlakoznak.

3. ábra. Szűz Mária zarándokjelvény töredéke és párhuzama a paderborni piactéri ásatásról (<http://www.archaeologie-online.de/magazin/nachrichten/archaeologen-geben-dem-paderborner-marktplatz-eine-neues-gesicht-30988/>)

Acheni Mária zarándokjelvény 3.

Az előző zarándokjelvény egy változata a 6. lelőhelyről, bizonyára egy másik műhely, hasonló korú gyártmánya (4. ábra). A 3x2 centiméteres arc bár itt még jobban profilált, formájában eltérő, inkább keskeny, hosszúkás, amit középen elválasztott fátyol keretez. A fátyolt körülvevő glória sűrű rácshálóval díszített. A korona pántja gyöngysordíszítésű, középen a belőle kinövő liliomnak csak csekély maradványa maradt meg. A veszprémi múzeum gyűjteményében található darab jobb megtartású, csak a gyermek Jézus feje és a koronát díszítő egyik liliom tört le. A korábbi változathoz képest itt Máriát kisebb trónusra ültették, lába a vízszintes redőzésből kidomborodik, de nem bontja meg a redőzés ritmusát. A jobboldali angyalalak nem képezte a kompozíció részét. A trónushoz eredetileg fülek csatlakoztak, a később fűrt lyukak másodlagosak.²¹

4. ábra. Zarándokjelvény töredéke Lippstadt-Bökenfördéből (HERBERS – KÜHNE 2013, 109.), a Szulok gyűjteményéből és ép darabja a veszprémi Lackó Dezső Múzeum gyűjteményéből (TÓTH – SCHLEICHER 2003, 27.)

21 TÓTH – SCHLEICHER 2003, 27. Mintegy húsz, részben azonos, részben hasonló darab ismert (Bajorország, Baden-Württemberg, Trier, Lippstadt, Rijswijk, Burg Nordenberg bei Rothenburg).

A Szent Servatius tisztelet kialakulása

A következő két töredék Szent Servatius ábrázolás. Szent Servatius, Maastricht védőszentje, a holland Tongeren püspöke, Örményországban született és Maastrichtban halt meg 384-ben, ahol sírja a mai napig látható. Az arianizmus egyik legfőbb üldözőjeként több zsinaton képviselte álláspontját. Élettörténetéről hallunk Tours-i Gergely Frankok története című 6. századi munkájában, ahol Aravatius néven említi a szentet. Ekkorra az élettörténete legendás elemekkel bővült. Amikor a római Szent Péter sír mellett vigiliát tartott, előre meglátta Tongeren pusztulását. Ekkor kapta Szent Pétertől a Mennország kulcsait, aki ezzel együtt a bűnök megbocsájtásának képességét is ráruházta. Hazatérve, elődeinek relikviáival együtt Maastrichtbe távozott, ahol hamarosan meghalt. A római úton épült híd mellé temették, feltehetően e fölé épült a 6. században a nevét viselő bazilika, amely a középkoron át jelentős zarándokhelynek számított. Többek között Nagy Károly, a 16. században pedig V. Károly német-római császár is meglátogatta a kegyhelyet. A Maas vidéki művészet kiemelkedő darabja az a 12. századi ereklyetartó láda (Noodkist), amely a szent relikviáit tartalmazza. Ezt a relikviát minden 7. évben körmenet élén körülhordozták. Bár egyes feltételezések szerint a Szent Servatius püspököt ábrázoló jelvény alapja a Bajor Henrik által, 1403-ban készített ereklyetartó,²² ennek ellentmondani látszik, hogy a korábbi ereklyetartóval talán még jobban rokonítható az ábrázolás. Ez egyben lehetővé tenné a zarándokjelvények egy korábbi keltezését, amit a zarándokhely kialakulásának ismerete is alátámaszt.

Maastrichti Szent Servatius zarándokjelvény 1.

A 6. számú lelőhelyről származó 5×3,5 centiméteres töredék a szentet püspöki mitrával a fején ábrázolja (5. ábra). A bajszos, szakállas, profilált férfarcot hármasságba osztott, hosszú haj keretezi, míg homlokára függőlegesen osztott tincsből borul. A gyűjtemény darabján a szakáll szintén hullámos, a bajsz pedig hosszan konyul lefelé. Ugyancsak eltérések figyelhetők meg a csúcsos mitra kiképzésében, abban azonban egyeznek a példák, hogy egy, a középvonalban függőlegesen elhelyezett sáv osztja ketté, míg a két oldalon, valamint vízszintesen keretelősávot találunk. A somogyi példány kissé sérült darabján a középső sáv rácshálóval díszített, míg az arc feletti vízszintes sávon ferde vonalak között kidudorodó gyöngydíszítést találunk. A függőleges sáv két oldalán háromkaréjos díszítés húzódik, míg az itt felsorolt párhuzamain rozetta, illetve összekötött hármasság gyöngycsoportokból kialakított díszítés fordul elő. A függesztőfül a mitra két oldalán kapott helyet, míg a mezőszabadi harangon előforduló darabon a mitra csúcsán helyezkedett el.

5. ábra. Szent Servatius püspökábrázolás a gyűjteményből, Wismarból (ANSORGE 2008, 225.), és egy változata a mezőszabadi harangon (BENKÓ 2002, 491.)

Maastrichti Szent Servatius zarándokjelvény 2.

Ugyancsak a 6. számú lelőhelyről került elő az a 6,5×3,5 centiméter nagyságú zarándokjelvény, mely szinte teljesen ép állapotban maradt fenn (6. ábra). A szent mellképén a püspöki ornátus felső része is látható, amelyet a mellkason középről kifelé hajlóan, valamint a nyaknál és az ábrázolás keretezéseként rácshálós sávokkal díszítettek. Az így létrejött hármasság mezőiben a kétoldali háromszögekbe háromkaréjos díszítést, míg a középső fordított trapéz mezőbe két, hármasság gyönggyel övezett csillagot helyeztek. Ugyancsak eltér a mitra ábrázolása a másik változattól, csúcsban összefutó függőleges sávokkal osztott, amelyen minden második, hasonlóan a

22 BENKÓ 2002, 188.

homlok feletti vízszintes sávhoz, rácshálóval díszített. A homlok közepén a kilógó hajfürt hiányzik, de az arcot keretező tincsek hasonlóak az előbbi típushoz. A szakáll majdnem a szem vonaláig felnyúlik, és alul a bajusszal összekeveredve, kissé rendetlenül borul a szent állára. A mitra alatti részen az egyik függesztő karika teljesen épen, a másik töredékesen maradt meg.

6. ábra. Szent Servatius a gyűjteményből, az esztergom-szentkirályi (PROHÁSZKA – SZENDE 2009-2010, 201.), valamint Aardenburgban található párhuzama (<http://www.kunera.nl/kunerapage.aspx> object number: 06681)

Ismeretlen szent ábrázolása zarándokérmén

A 2. számú lelőhelyről származik az a 3,3×1,7 centiméter nagyságú töredék, melynek azonosítása egyelőre nem megoldott (7. ábra). A kör alakú zarándokérmét széles keretben kettős függőleges vonalkézással osztott pontozás szegélyezi. A kettős vonalon belül található a rácshálós glóriával övezett szent mellképe, amelyből csak feje maradt meg. A kopasz, szakállas férfiarc két oldalán fordított monogram és felette ívelt rövidítésjel található. A jobb oldali fordított S betű a Sanctus-ra utal, míg a bal oldali olvasata bizonytalan. A glória mellett vízszintesen futó kettős vonalak láthatók – közülük a jobb oldali függőleges vonalpárral osztott. Nagy számban vannak olyan zarándokérmék és zarándokjelvények, amelyeken egy szent látható a monogramjával. A Szent Dénes zarándokérem a 15–16. század fordulójáról származik és egy 23 zarándokérmét tartalmazó dél-holland óráskönyvbe volt bevarrva. A Bari-i kegyhelyről való Szent Miklós zarándokjelvény a somogyi töredékhez hasonló vonásokkal ábrázolja a szentet.

7. ábra. A gyűjtemény töredéke, Szent Dénes a D'Oiselet óráskönyvből (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:23_zilveren_pelgrimstekens.jpg), Szent Miklós Bariból (RODIGHERO 2015, 113.), és Szent Anna a düreni zarándokhelyről (<http://www.kunera.nl/kunerapage.aspx>, object number: 09344)

Krisztusábrázolás keresztről(?)

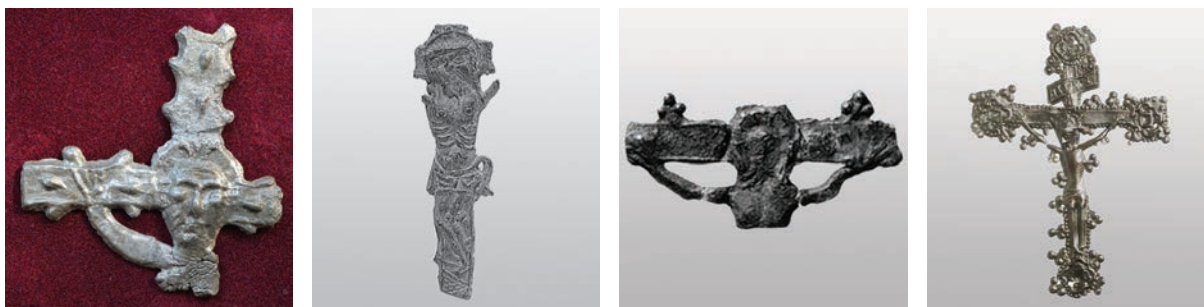
A 12. számú lelőhelyről került elő az az erősen domború, (kereszt)nimbusszal(?) övezett 2,5×2,5 centiméter méretű Krisztus arc, melynek direkt párhuzamát nem ismerjük (8. ábra). A római Vera Icon ábrázolásoktól idegen, lapított homlokú, erősen profilált, szakállas, bajszos férfiarc két oldalát két hullámban haj keretezi. Hasonló nimbuszos fejtöredék a párizsi Cluny Museum gyűjteményéből ismert. A strombergi típusú keresztek csak anyagukban és profiláltságukban jelentenek párhuzamot, de mind ábrázolás-módjukban, mind pedig méretükben eltérők.

8. ábra. A gyűjtemény és egy párizsi töredék (http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=CHERCHE&FIELD_98=DENO&VALUE_98=enseigne%20de%20p%E8lerinage%20&DOM=All&REL_SPECIFIC=3), valamint strombergi kereszt Wismarból (http://www.kulturwerte-mv.de/cms2/LAKD1_prod/LAKD1/de/Landesarchaeologie/Service/Bisherige_Funde_des_Monats/2011/01_-_unam_reysam_versus_Stromberch_/index.jsp)

Keresztre feszítést ábrázoló zarándokjelvény

A somogysámson-marótpusztai töredék az egyetlen hiteles ásatási körülmények között előkerült zarándokjelvény Somogy megyéből (9. ábra). A megmaradt töredék a keresztes nimbuszal övezett elnagyolt Krisztus arcot és a jobb kart, a kereszt felső és jobb oldali szárát, valamint a bal oldali szár egy részletét tartalmazza. A kereszt szárain ágszerű kitérőmökdedések láthatók, oldala is ívesen cakkozott, ami szintén az ágaskereszt formájú feszületek csoportjába sorolja az ábrázolást. Érdekes megfigyelni a jobboldali kéz elnagyolt kialakítását. Bár nagyszámú olyan zarándokhelyet ismerünk, ahol kereszteteklyét tartottak számon, ezek esetében elterjedtebbek voltak a lilimos, valamint négykaréjos, vastagított végű kereszt- és koronás Krisztus ábrázolások. Pontos párhuzama egyelőre ismeretlen.

9. ábra. A somogysámson-marótpusztai kereszt töredéke, egy párizsi (http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=CHERCHE&FIELD_98=DENO&VALUE_98=enseigne%20de%20p%E8lerinage%20&DOM=All&REL_SPECIFIC=3), egy londoni ([http://www.kunera.nl/Kunerapage.aspx,object number: 12401](http://www.kunera.nl/Kunerapage.aspx,object%20number%3A12401)), és egy a Boxley-i zarándokhelyről származó, Londonban előkerült zarándokjelvény ([http://www.kunera.nl/kunerapage.aspx,object number: 08660](http://www.kunera.nl/kunerapage.aspx,object%20number%3A08660))

Kör alakú érem rozettaábrázolással, körirattal

A 3. számú lelőhelyről előkerült kör alakú, 3,5 centiméter átmérőjű érem körirata alapján az ún. profán érmek csoportjába sorolható (10. ábra). A gyöngysordíszes keretezés után, vonallal körülölelt sávban található felirat Wilhelmvs Almandeti/Almandeth neve mellett kisebb díszítéseket tartalmaz – a név két részlete között egyenlőszárú kereszt és gyöngydíszítés váltakozik, amihez az átlukasztásnál csigavonalban kifelé tekeredő növényi inda járul. A rozettadísz középső részét 3 sorban egyre növekvő 5 sziromból álló félköríves levél veszi körül. A belső két sorban a levelek találkozásánál csepp alakú díszítés látható, míg a külső sorban lilium és kereszt váltakozása figyelhető meg. A jó állapotban megmaradt érmet utólagosan fúrták át.

Felvetődik a kérdés, hogy kit takar a Wilhelmus Allemand – vagyis a Német Vilmos kifejezés. Az Allemand szóhasználat mindenképp francia vagy vallon eredetet valószínűsít, ugyanis a német és holland szóhasználat alapján a Deutsch elnevezés lenne az elfogadott.²³

23 Talán nem zárható ki, hogy a név Nassaui/Orániai Vilmosra (1533–1584) utal, akit a spanyolok elleni németalföldi szabadságharc vezéréként tisztelünk. Őt – születése helyéből kiindulva – szokták Német Vilmosként is említeni a források.

10. ábra. A rozettás érem és hasonló brakteáta veretek a halberstadti Szűz Mária szobor 14. századi köpenyéről
(BENKŐ 2002, 176.)

Ereklyetartó mellkereszt töredéke

Bár nem tartozik szorosan véve a zarándokérmek csoportjához, érdemes a Szulok-gyűjtemény egy másik darabjával, egy bizánci jellegű mellkereszt töredékével is foglalkozni (11. ábra). A bizánci hagyományokból kinövő kijevi domborműves bronzöntvények nagy számban terjedtek el a környező országokban, főleg azon a területen, ahol a keleti kereszténység döntő befolyásra tett szert. A két bronz öntvényből álló elő és hátlapot felül és alul csuklópánttal kapcsolták egymáshoz, és az ereklyét a köztük lévő mélyedésbe helyezték. A mellkeresztek előlapján ágyékkendőbe öltözött, kereszten függő Krisztus alak két oldalán, medalionba foglalva, Mária és Szent János mellképével találkozhatunk, míg a Megváltó felett általában egy másik szentet ábrázoltak. Háttoldalán a többségében megjelenített Mária kép körül három szent mellképe található. A köztes szabad felületen az ábrázolt szentek neveit tüntették fel görög és cirill betűk felhasználásával.

Míg a korai típusokat a 11–12. század fordulójára helyezi a kutatás, Lovag Zsuzsa szerint²⁴ az ereklyetartó mellkeresztek egyik csoportja a tatárjárást közvetlen megelőző időszakban készülhetett, amit alátámasztani látszik egy kijevi kőből faragott öntőforma és a Mihajlovszkij kolostor alagútjából előkerült kereszt összefüggése. Állítása szerint, a tatárjárás elől a kolostor alagútján át menekülők veszíthették el a keresztet és Magyarországra is ők juttatták el a megtalált példányokat. Ennek a típusnak két darabja ismeretlen lelőhellyel a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, egy pedig Csótról a Budapesti Történeti Múzeumban található.²⁵ Ezen kereszték jellemzője, hogy a keresztre feszített Krisztus alakot és a háttoldalát díszítő Mária alakot 4-4 szent medalionban foglalt mellképe övezi. Feliratuk az előlapon: „A kereszt a mi dicsőségünk, a kereszt a mi vigaszunk”, míg a hátlapon: „Szent Istenanya, segíts!”

Az említett 2,7×2,8 centiméteres töredék bizonytalan származási helyről, a kísérőcírcsúla tanúsága szerint Telekiből származik (53. lelőhely). A kerek, eredetileg gyöngyözött díszítésű keretbe foglalt medalionban egy tógát viselő férfialak erősen megkopott mellképe látható. Magas homlokát oldalra fésült haj keretezi, tógáját jobb vállánál kör alakú fibula rögzíti. Fejét kopottas dicsfény övezi. A medalion felett és alatt 1-1 kis gomb látható. A medaliontól a kereszt belseje felé cirill és görögbetűs írás található, melyek közül a felső sorban olvasható ICXP a keresztre feszített Jézusra utal. A többi betű olvasata problémás, nem tudjuk, hogy mely betűk tartoztak a középső felirathoz, és melyek tartalmazták a szent nevét. A hasonló keresztelkek egybevetve, itt a Deísis ábrázolás miatt, János (HONA) nevének kellene állnia, de a meglévő betűk alapján ez nem valószínűsíthető. Szemben a többi példánnyal, ez esetben Krisztus neve nem a kereszt felett lévő táblán szerepel, hanem az oldalsó keresztoszár felé elcsúsztatva. Az ábrázolás az előlap bal oldali, elkerelkedő keresztoszárát díszíthette.

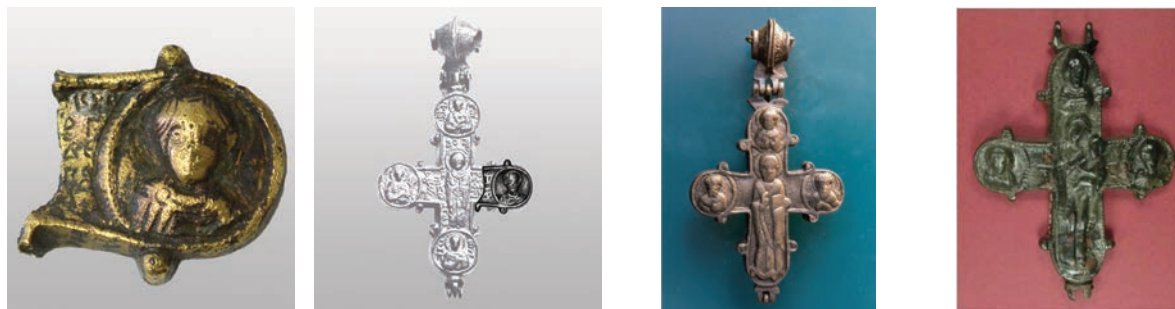
A hasonló ábrázolások többségében a szent félalakja látható, keresztbehelyezett, vagy könyvet, esetleg más attribútumot tartó kézzel. Talán a legdirektebb párhuzamot a Veszprém megyében előkerült és a Lackó Dezső Múzeumban őrzött példány jelenti, ahol a Mária ábrázolás mellett hasonló mellképi ábrázolást találunk. Ereklyetartó mellkereszt két példánya került elő a Dunaszentmiklóson elrejtett kincsleletből,²⁶ ahol az egyik esetben az előlapon a keresztre feszített Jézus, Mária, János és Szent Miklós társaságában látható („Asszony, nézd, ő a te fiad, Nézd ő a te anyád felirattal”), míg a hátlapon 3 mellkép övezi a központi Mária a gyermekkel ábrázolást.

²⁴ LOVAG 1979, 10.

²⁵ LOVAG 1999, 28, 134; BUZINKAY 1995, 50.

²⁶ MIKÓ – TAKÁCS 1994, 194.

A másik kereszt előlapján Krisztus mellképét 4 szent övezi (Mária, János, Mihály, Gábor), a hátlapon Szent Miklós álló alakja mellett Szent Vasziliusz és Prokopius, felül pedig Szent György található. Csongrád megyéből előkerült egy előlap erősen kopott változata,²⁷ míg a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek több ismeretlen lelőhelyű darab mellett egy székesfehérvári és egy rákospalotai keresztet. Ezen kívül hasonló keresztet találtak Majkon, Kecskeméten, Egerben, a négyszállási I. temető 161. sírjában, Jászdózsa-Kápolnahalom lelőhelyen, a székely Kotormányban és Kolozsvárott.²⁸ Nagyszámú mellkeresztet őriznek Bulgáriában, a szófiai régészeti múzeumban őrzött példány mellett Kavarnából, Tarnogradból, Preszlavból és Baba Vidából került elő 1-1 példány. Hasonló kereszt Szerbiából és Romániából is ismert.

11. ábra. Töredék a gyűjteményből és rekonstrukciója (Nyári Zsolt rajza), valamint ép mellkereszt Pécsről (<https://supernaut.info/2015/01/magyar-nemzeti-muzeum>), és a veszprémi Lackó Dezső Múzeum gyűjteményéből (TÓTH – SCHLEICHER 2003, 26.)

Összefoglalás

Bár a Szulok-gyűjtemény jellegéből adódóan nem képez egy zárt leletanyagot – mivel több lelőhelyről és nem régészeti módszerekkel került elő – mégis jelentősen számban növeli a megye területéről ismert zarándokjelvények számát és adatokkal szolgál a Balaton környékének hitéletével kapcsolatban.

Medieval pilgrim badges and a reliquary cross fragment from the Szulok collection

CSILLA M. ARADI

Though the history of Hungarian pilgrimages is relatively well investigated – it's enough to bear in mind the research of Enikő Csukovits and the data obtained from medieval town legislation material and testaments – a bigger deficit can be traced when encountering the research of pilgrim badges. The publication of Elek Benkő's works on Transylvanian bells decorated with pilgrim badges and medals was a great progress in this field of study. The identification of pilgrim badges however remains problematic, which is understandable, as there are a number of pilgrim destinations which are remote, unknown to our knowledge. Their correlation however bears importance as it can contribute to the number of shrines visited by Hungarian pilgrims and their effects on religious life.

Due to their mass production and the use of material – cast from easily degrading, thin tin and lead alloy plates – there is less probability to find pilgrim badges in large numbers. Many pilgrims however treasured these simple objects as valuable souvenirs and thought of them as means of protection on their journey and after returning home continued to wear them on their clothes or kept them in their houses or in books.

The 8 pilgrim badges and medals, together with other archaeological artifacts were acquired by the Rippl-Rónai Museum's collection through the donation of Károly Szulok in 2015. Earlier the Museum's collection stood of only a single medieval pilgrim badge representing the Crucifixion which was found at the excavation at Somogyásomson-Marótpusztá. Similarly to national parallels the Virgin Mary badges from Aachen and

27 SZATMÁRI 1995, 242. Szatmári Imre felvetette, hogy az erős kopás nem mindig utal a hosszú használatra, hanem feltételezhető, hogy a felületek elmosódó részletei a sokszoros másolás eredményeként alakult ki.

28 SZATMÁRI 1995, 243.

the St. Servatius badges from Maastricht are overrepresented in the collection. Unknown is the origin of a medal representing the face of a masculine saint and also that of a protuberant Christ complexion. The most interesting piece of the collection is decorated by a rosette which is surrounded by an inscription (Wilhelmvs Almandeti/Almandeth) and most probably belongs to the profane group of medals. Though not connected directly to the pilgrim badges an important object of the collection is an arm fragment of a so-called Kiev-type reliquary cross depicting a saint.

Irodalom

- ANSORGE 2008 Ansorge, Jörg: Mittelalterliche Pilgerzeichen aus der Hansestadt Wismar. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch* 56. 213–257.
- BENKŐ 2001 Benkő Elek: Középkori zarándokjelvények erdélyi harangokon. *Korunk* 7. 38–45.
- BENKŐ 2002 Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi*. Kolozsvár, 2002.
- BÁNDI 1986 Bándi Zsuzsanna: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. *Somogy megye Múltjából* 17. 27–66.
- BUZINKAY 1995 Buzinkay Géza (szerk.): *Budapesti Történeti Múzeum*. Budapest, 1995.
- CSUKOVITS 2003 Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003.
- DE CEVINS 2003 de Cevins, Marie-Madeleine: *Az egyház a késõ-középkori magyar városokban*. Budapest, 2003.
- ENDREI 1982 Endrei Walter: Zarándokjelvény. *Múzsák, Múzeumi Magazin* 13/4. 26–27.
- GUZSIK 2000 Guzsik Tamás: Zarándoklatok, zarándokhelyek. *Építészettörténet* II/3. (http://arch.et.bme.hu/arch_old/epitesz7.html, letöltés: 2018. április 12.)
- HERBERS – KÜHNE 2013 Herbers, Klaus – Kühne, Hartmut (Hrsg.): *Pilgerzeichen – „Pilgerstraßen“*. Tübingen, 2013.
- HOLL 2000 Holl Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2000.
- LOVAG 1979 Lovag Zsuzsa: *A középkori bronzművesség*. Budapest, 1979.
- LOVAG 1999 Lovag Zsuzsa: *Die mittelalterliche Bronzgegenstände des Ungarisches Nationalmuseums*. *Seria Archeologica* 3. Budapest, 1999.
- KÖLTŐ – DOBÓ 2004 Költő László – Dobó Bernadett: Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16. 237–256.
- MIKÓ – TAKÁCS 1994 Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994.
- PROHÁSZKA – SZENDE 2009–2010 Prohászka Péter – Szende László: Egy középkori zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról. *Numizmatikai Közöny* 108–109. 199–208.
- PUSZTAI 2004 Pusztai Bertalan: Búcsújárásból vallási turizmusba. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. I. kötet. Budapest, 2004. 421–431.
- RODIGHIERO 2015 Rodighiero, Susanna: *Le insegne e le ampolle di pellegrinaggio medievali italiane (XII-XVI) Analisi e confronti*. Tesi di Laurea in Archeologia Medievale, Venezia, 2015.
- SZATMÁRI 1995 Szatmári Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyéből. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* I. 219–264.
- TÓTH – SCHLEICHER 2003 Tóth G. Péter – Schleicher Vera (szerk.): *Térjünk a tárgyra. Kiállítás a Laczkó Dezső Múzeum alapításának 100. évfordulójára*. Veszprém, 2003.

